

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,
Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty of Divinity

e-ISSN: 2587-1854 OMUIFD, December 2021, 51: 37-62

Tefsir Anlayışı ve Dinî Düşünce Yapısı Yönüyle Çağdaş Bir Kur'ân Mütefekkiri: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu

A Contemporary Qur'an Thinker in Terms of
Understanding Tafsir and Religious Thought: İsmayıl
Hakkı Baltacıoğlu

Dr. Öğr. Üyesi İsa KANİK¹

¹ Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi / İslami İlimler Fakültesi / Tefsir Anabilim Dalı
• isa.kanik@ahievran.edu.tr • ORCID > 0000-0003-4338-7834

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 27 Ağustos / August 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 20 Eylül / September 2021

Yıl / Year: 2021 | **Sayı – Issue:** 51 | **Sayfa / Pages:** 37-62

Atıf/Cite as: Kanik, İ. "Tefsir Anlayışı ve Dinî Düşünce Yapısı Yönüyle Çağdaş Bir Kur'ân Mütefekkiri: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu - A Contemporary Qur'an Thinker in Terms of Understanding Tafsir and Religious Thought: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu". Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi- Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty of Divinity 51, Aralık 2021: 37-62.
<https://doi.org/10.17120/omuifd.987770>

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/omuifd>

Copyright © Published by Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi – Ondokuz Mayıs University, Faculty of Divinity, Samsun, Turkey. All rights reserved.

TEFSİR ANLAYIŞI VE DİNİ DÜŞÜNCE YAPISI YÖNÜYLE ÇAĞDAŞ BİR KUR'ÂN MÜTEFEKKİRİ: İSMAYIL HAKKI BALTACIOĞLU

ÖZ:

İsmayil Hakkı Baltacıoğlu (öl. 1978) yakın dönem çağdaş Kur'ân mütefekkirlere biridir. Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinin siyasi ve sosyal çalkantılarla dolu evrelerinde yaşaması onu çok yönlü bir kişiliğe sahip kılmıştır. Reformist, ıslahatçı ve yenilikçi bir temayüle sahiptir. Tahsil hayatı ve farklı ülkeleri dolaşması neticesinde edebiyat, felsefe, sanat, dil, din ve sosyoloji alanlarında eserler veren Baltacıoğlu'nun en önemli yönlerinden biri de Kur'ân düşüncesi ve tefsire yaklaşımıdır. Baltacıoğlu'nun Kur'ân'ı baştan sona tefsir eden herhangi bir eseri bulunmamaktadır. "Büyük Tefsir" adlı eserinde ise Kur'ân'ın nasıl anlaşılması gerektiğine yönelik kendine özgü yaklaşım örneklerine yer vermektedir. Baltacıoğlu belirli bir konudaki Kur'ân âyetlerinin sınıflandırılarak tümel bir yaklaşımla değerlendirilmesinin onun doğru anlaşılmasında önemli bir metot olduğunu düşünmektedir. Gerek kaleme aldığı Kur'ân çevirisinde gerekse mezkûr eserinde bu yöntemin yansımalarını görmek mümkündür. Tefsire yaklaşımı ve düşünce yapısı bakımından farklı tefsir ekolleri içerisinde değerlendirilebilecek bir kişidir. Daha çok eğitim anlayışı açısından araştırılan Baltacıoğlu bazı sosyolojik tahlil ve tespitleriyle de öne çıkmaktadır. Kendisi dinin, milleti millet yapan önemli değerlerden biri olduğuna inanmaktadır. Dinin doğru anlaşılması ve öğrenilmesi maksadıyla da çeviri/meali ve söz konusu eserini yazmıştır. Yazdığı meal ile ilgili akademik çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmamızda "Büyük Tefsir" adlı eseri bağlamında hayatı, ilmî kişiliği, tefsir anlayışı ve Kur'ân'a bakış açısı bakımından Baltacıoğlu'nun tanınması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Büyük Tefsir, İsmayil Hakkı Baltacıoğlu

A CONTEMPORARY QUR'AN THINKER IN TERMS OF UNDERSTANDING TAFSİR AND RELIGIOUS THOUGHT: İSMAYIL HAKKI BALTACIOĞLU

ABSTRACT:

İsmayil Hakkı Baltacıoğlu (d. 1978) is one of the recent period contemporary Qur'an thinkers. The fact that he lived in the stages of the Ottoman and Republic periods full of political and social turmoil made him have a versatile personality. He has a reformist, reformer and innovative tendency. One of the most important aspects of Baltacıoğlu who has produced works in the fields of literature, philosophy, art, language, religion and sociology as a result of his education life and travels

to different countries is the thought of the Qur'an and his approach to tafsir. Baltacıoğlu does not have any work that tafsir the Qur'an from beginning to end. In his work titled "Great Tafsir", he includes examples of his own approach towards how the Qur'an should be understood. Baltacıoğlu thinks that classifying the Qur'anic verses on a specific subject and evaluating them with a universal approach is an important method for understanding it correctly. It is possible to see the reflections of this method both in his translation and in his aforementioned work. He is a person who can be evaluated in different schools of exegesis in terms of his approach to tafsir and his mentality. Baltacıoğlu who is mostly researched in terms of educational understanding, stands out with some sociological analyzes and determinations. He believes that religion is one of the important values that make a nation a nation. He wrote translation and that book in order to understand and learn religion correctly. Academic studies have been done on the translation he wrote. In this study, within the context of his work named "The Great Tafsir", it is aimed to recognize Baltacıoğlu terms of his life, his scientific personality, his understanding of tafsir and point of view on the Qur'an.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Great tafsir, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu

GİRİŞ

Avamdan havassa kadar toplumun her kesimine hitap eden Kur'an; ilmî birikim, zekâ, yetenek, ihtiyaç ve imkânlar gibi muhtelif faktörlerin de etkisiyle farklı yaklaşımla biçimleriyle anlaşılmasına çalışılmaktadır. Nüzûlünden günümüze kaynak, yöntem ve yaklaşımları bakımından çeşitli tefsirler yazıldığı bilinmektedir. Düşünülün ve anlaşılın diye Arap lisanıyla indirilen Kur'an'ın, ana dilleri Arapça olmayan ve o kültüre yabancı olan insanların İslâm dinine girmeleriyle birlikte kelime, terkip, irâb, me'âni, icâz ve nüzûl sebepleri gibi noktalardan araştırıldığı, anlaşılmasına çalışıldığı görülmektedir. Bu minvalde mushaf sûre tertibi veya nüzûl sırası esas alınarak sadece bazı âyet ve sûreleri veya Kur'an'ın tamamını kapsayan tefsirlerin yazıldığı müşahede edilmektedir. Zaman zaman nevi ve tezat ihtilaflarının da gözlemlenebildiği tefsir, tercüme ve meallerin yazımındaki temel maksat ise elbette Kur'an'ın en doğru şekilde anlaşılmasıdır. Aslında tefsir, bir müfessirin muhatap olarak Kur'an'dan kapasitesi oranında anlayabildikleridir. Allah'ın ezeli kelâmı olan Kur'an hakkında bunca tefsir yazımının bulunması onun manalarının tam olarak anlaşılmasının bitirilip tüketilemeyeceğine delalet etmektedir. ^[1] Herhangi bir müfessir ve tefsiri kategorik olarak salt dirayet ve rivâyet ayırımına tabi tutmak

[1] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Zehraveyn Yayınları, ts.), 1/9.

veyahut da lügavî, ilmî, fikhî, işârî, konulu veya içtimaî ekol ve yaklaşımlardan birine dâhil etmek mümkün olmayabilir. Çünkü kaynakları, maksatları, metotları, yaklaşımları ve daha başka yönlerden bakıldığında bunların bir veya birkaç ekole yakın olduklarını ifade etmek yanlış olmaz. Bununla birlikte makalemizin mevzu-sunu teşkil eden Baltacıoğlu'nu da genel olarak din ve Kur'an düşüncesi perspektifinden ele aldığımızda Kur'an'ın temel hedefinin insanların hidayeti ve toplumun ıslahı olması hasebiyle onların doğru anlaşılmasına yönelik düşünceleri bakımından daha ziyade içtimaî ve sosyolojik tefsir ekolüne yakın olarak değerlendirmek mümkündür. Aynı şekilde tematik olarak bir konu bağlamındaki Kur'an âyetlerini bütüncül bir yaklaşımla değerlendirmesi sebebiyle de konulu tefsir yaklaşımını benimsediğini ifade edebiliriz.

Sosyolojik ve antropolojik açıdan bakıldığında insanlık tarihi boyunca belirli çağ ve dönemlerde yaşanan umumi hadise, değişim ve gelişmelerin insanların düşünce dünyası ve fikriyatını etkilediği, bu yönlerden şahısların tanınmasında etkin rol oynadıkları bilinmektedir. Kültür ve medeniyet sahasındaki değişkenlik, siyasi akımlar, fırkalar, alfabe ve dil alanındaki tebeddülün etkisiyle insanların dinin temel kaynağı olması hasebiyle Kur'an'a yaklaşımları ve tefsir anlayışları da farklılaşmaktadır. Örneğin on sekizinci yüzyıldan itibaren batı dünyasında düşünce ve fikir hürriyetine değer verilmesi, kilise tazyikinin kırılması, modernite, sanayi ve teknoloji alanındaki gelişmeler, dil ve kültürel anlamdaki sorunlar gerek dünyanın diğer ülkelerinde gerekse Türkiye'de dinin yeniden düşünülmesi, dinî kaynakların yeni bir bakış açısıyla değerlendirilmesini gündeme getirmiştir. Aslında bu durum din olgusunun, insan ve toplumla yakın irtibatını da ortaya koymaktadır. Çünkü her ne kadar şeriatleri değişkenlik gösterse de haddizatında din ve kutsal kitaplar, tevhidî inanıştaki sapmaları düzelterek insanı inşa ve toplumu imar maksadıyla gönderilmiş ilahî ve fitri birer gerçekliktir. [2]

Bilim ve tefsir tarihine veya biyografik çalışmalara baktığımızda genellikle ilim adamı veya müfessirlerin kendi dönemlerinin ilim, kültür ve içtimaî şartlarından etkilendiklerini görmekteyiz. [3] Bu da bizi Kur'an'ın her dönemde yeniden yorumlanmasının tabii bir gereklilik olduğu sonucuna götürmektedir. Baltacıoğlu'na göre de anlaşılсын diye eğrisiz büğrüsüz bir Arap lisanıyla indirilen Kur'an'ın dil ve yazı alanındaki gelişmelere paralel olarak halkın anlayabileceği şekilde yorumlanması, sâbık tefsir ve meallerdeki hataların tashih edilmesi gerekmektedir. [4] Ona göre

[2] *Kur'an-ı Kerim Meâlî*, haz. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), el-Mâide 5/48.

[3] Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (öl. 710/1310) durumu, bu düşünceyi doğrulayan örneklerden biridir. Çünkü Nesefî, yaşadığı dönemde Mâverâünnehir bölgesinde yaygın olan ehl-i sünnet dışı fırkaların görüşlerine mukabil ehl-i sünnet itikadını âyet ve hadislerle destekleme amacıyla tefsirini kaleme almıştır. bk. Mustafa Öztürk, "Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-T'evîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/292.

[4] *Kur'an(meal)*, haz. İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu (Ankara: Yıldız Matbaacılık ve Gazetecilik, 1957), ez-Zümer 39/28.

din; insan, toplum ve milletleri bütünleştirip geliştiren önemli unsurlardan biridir. Toplumdaki dine karşı ilgi ve coşkunluk düzeyinin fazlalığı bu konunun münevverler tarafından incelenmesi ve kontrol edilmesini gerektirmektedir.^[5] Kendisi de Kur'an'ın değişen toplumla uyum içerisinde doğru anlaşılması, duyulması ve duyurulması için çevirisini/mealini kaleme almış, tefsiriyle ilgili de kayda değer noktalara vurgu yapmıştır. Bu bağlamda temel konuya hazırlık olarak ifade etmeye çalıştığımız mezkûr hususlardan dolayı Baltacıoğlu'nun hayatı, ilmî kişiliği, din, Kur'an ve tefsir anlayışı gibi konuların irdelenmesi bir dönemin tefsir dünyasına ışık tutması bakımından önem arz etmektedir.

1. Hayatı ve Genel Düşünce Dünyası

Kırşehirli bir ailenin evladı olan İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu 1886 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. İlk ve orta öğrenimini bu şehirde tamamladıktan sonra o dönemin yeni kurulan yükseköğretim müessesesi olan Dârülfünûn-ı Osmânî'nin Ulûm-i Terbiye şubesine kaydolmuştur. Farklı hocalardan özel hüsnühat dersleri alan Baltacıoğlu kâtiplik ve muallimlik de yapmıştır. Eğitim metotlarını araştırmak, pedagoji ve el sanatları alanında tetkiklerde bulunmak için başta Fransa, İngiltere ve İsviçre olmak üzere birkaç Avrupa ülkesini dolaşmıştır. II. Abdülhamit, Tanzimat, Meşrutiyet, Cumhuriyet ve I. Dünya savaşı gibi farklı olay ve zaman dilimlerine tanıklık eden Baltacıoğlu, o günkü konjonktürel dünya düşüncesinin tesiriyle modernite, reform, ıslah ve yenilik temayüllü bir kişiliğe sahip olmuştur. Milli eğitim ve üniversite düzeyinde bazı idari görevlerde de bulunan Baltacıoğlu, hayatın şartları ile kişilerin sanat ve meslekleri arasında doğrudan bir irtibatın olması gerektiğini savunmaktadır. "Yeni Adam", "Din Yolu", "Yenidünya", "Tanin", "İnsan", "İkdam" ve "İfham" gibi dergi ve gazetelerde onlarca çalışmasıyla yayın hayatını sürdüren Baltacıoğlu; Afyon ve Kırşehir milletvekillikleri gibi siyasi görevlerde de bulunmuştur. Müslüman ve dindar bir aile ortamında büyüyen, edebiyat, sanat, fikir ve vizyon bakımından geniş yelpazeli bir düşünce dünyasına sahip olan Baltacıoğlu 1978 yılında vefat etmiştir.^[6]

Baltacıoğlu, toplumun temel ve genel sorunlarıyla ilgili asrî ve kendine özgü düşünceleri olan bir mütefekkidir. Onun hayatı daha önce farklı araştırma ve platformlarda ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Kişilerin düşünce ve dünya görüşleri; yaşamış oldukları toplumsal hayat şartları, dönemin siyasî, ilmî ve sosyal özelliklerinden etkilenmiştir. Örneğin, Muhammed Abduh (öl. 1905) ve öğrencisi Reşid

[5] İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "Dine Doğru", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/1 (1957), 44.

[6] Necmettin Tozlu, *İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Eğitim Sistemi Üzerine Bir Araştırma* (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1989), 1-25; Ercan Şen, *İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu ve Kur'an Mealî* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 13-25; Mehmet Faruk Bayraktar, "İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/35-36; Baltacıoğlu, *Türklerde Yazı Sanatı* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993), VI-VII; İsmail Hakkı Baltacıoğlu, *Din ve Hayat*, çev. Abdullah Özbek (Konya: Esra Yayınları, 1996), 7-13-21.

Rızâ (öl. 1935) gibi içtimâî tefsir ekolü müntesipleri değişen ve gelişen dünya düzeni içerisinde Kur'an'ın toplumun temel meseleleri merkezinde yeniden yorumlanması gerektiğini savunmuşlardır.^[7] Asıl konumuzla tam da bu açıdan ilgisi olması sebebiyle biz de burada hülâsa kabilinden Baltacıoğlu'nun hayatına yer vermek istedik.

Çağlar arası geçiş dönemleri, fikrî ihtilaf ve çatışmalar, bilim ve teknolojideki hızlı değişimler, reform ve modernleşme hareketleri olumlu ve olumsuz yönleriyle Kur'an tefsirini de etkilemiştir. Toplumsal ihtiyaçlar, rasyonel şartlar ve kimi zaman da ideolojik koşullar muvacehesinde farklı tefsirler ve muhtelif tefsir yaklaşımları doğmuştur. Bu ve benzeri faktörler yanında siyasi otoritenin tazyiki, dönemin ideolojisi ve dayattığı düşünce biçimi gibi durumlar da müfessirin Kur'an düşüncesi ve tefsir anlayışını etkilemektedir.^[8] Kırşehirli yaşamış dinî şahsiyetlerden biri olarak addedebileceğimiz İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu da Kur'an, din, ahlak, sanat, kültür ve toplum alanlarındaki düşünceleriyle yaşadığı dönem ve fikriyatının sosyal tezahürlerinin etkisi altında kalmıştır. Şöyle ki dil, din ve sanat; yaratıcı kuvvetler olarak en ilkel toplumlarda bile var olmuştur. Dil, din, kültür ve değişmek bilmeyen geleneksel değer ve hükümler bir milleti millet yapan temel unsurlardır.^[9] Baltacıoğlu dinin; hayatın her alanına sirayet eden ve toplumun dil, hukuk ve sanat gibi diğer kurumlarını etkileyen önemli bir güç olduğunu düşünmektedir.^[10] Ona göre sosyal kuvvetlerin önemlilerinden biri olan dinin anlaşılması, halkın anlayabileceği şekilde Kur'an'ın halk diline tercüme edilmesiyle mümkündür.^[11] O dönemde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin talimat ve teşvikiyle de bu maksatla bazı dinî kitaplar kaleme alınmıştır.^[12] Baltacıoğlu'nun zaman zaman kırılma veya eksen değişimlerini de yaşadığı eğitim, din ve toplum hakkındaki görüşlerinin şekillenmesinde Jean Jacques Rousseau (öl. 1778), Emile Durkheim (öl. 1917), Max Weber (öl. 1920), Henri-Lois Bergson (öl. 1941), Ziya Gökalp (öl. 1924), Abdullah Cevdet (öl. 1932) Prens Sabahaddin (öl. 1948) ve Satı Bey (öl. 1968) gibi meşhur fikir ve düşünce adamlarının etkisi büyük olmuştur.^[13]

Eğitim, ahlak, sanat sosyolojisi ve sosyo-psikoloji Baltacıoğlu'nun temel uğraş ve ilgi alanlarını oluşturmaktadır. Kendisi, kültür ve medeniyet bağlarından koparılmış Avrupalılaşıma çabaları ve batı hayranlığının anlamsızlığını vurgulamaktadır. Ona göre medeniyetlerin kaim ve daim olabilmesi ancak sağlam kültürel

[7] İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 1996), 1/407; M. Said Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri* (Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2008), 49-50.

[8] İsmail Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 12-72.

[9] İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Büyük Tefsir* (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1961), 11-12-13.

[10] Bayraktar, "İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu", 5/37.

[11] Baltacıoğlu, *Büyük Tefsir*, 15.

[12] Şaban Sitembölükbaşı, *Türkiye'de İslam'ın Yeniden İnkişafı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 167.

[13] Baltacıoğlu, *Büyük Tefsir*, 10-183; Baltacıoğlu, *Din ve Hayat*, 10.

dayanak ve geleneklere bağlı kalmalarıyla mümkündür. [14] Umumiyetle insanlar; geçmiş ve geleceği olmayan bir topluluğun üyesi olmak istemezler. Çünkü gerçek milletler; mazisi, müstakbeli, tarihi ve belleği olan topluluklardır. Ayrıca bir millet için değişim kaçınılmazdır. Değişim ve tekamüle kapalı milletler er veya geç yok olmaya mahkumdur. [15] Sosyolojiye dair yazılarından anlaşıldığı üzere ona göre milliyet birliği bir gelenek birliğidir. Ve gelenek, milletleri birbirinden ayıran, onların geçmiş ve gelecekleriyle bağlarını kuran değişmez temel belirleyicilerdendir. [16] İnsan, biyopsikolojik bir organizmadır. Onun doğuştan getirdiği, ne kadar gayret etse de asla söküp atamayacağı kalıtsal özellikleri vardır. Söz konusu özelliklerin dış yansımalarını her insanın kendi yazısında görmek mümkündür. [17] Yaşadığı dönemin önde gelen şahsiyetlerinden biri olan Baltacıoğlu'na göre milliyet, ahlak geleneğinde birlikteliktir. Türk milli ahlakı öğelerinden biri olarak "büyük saygısı" kavramına değinen Baltacıoğlu bu konudaki zafiyeti, gerçeğin sembolik bir ifadesi olarak "kıyamet alameti" dinî motifiyle izah etmektedir. [18] Baltacıoğlu, her milletin farklı bir Allah tasavvuru olduğunu belirterek Türklerin, kendi kültür ve medeniyet süzgecinden geçirerek İslam dinini yücelttiklerini ifade etmektedir. Aynı şekilde Alevilik ve Bektaşılık gibi tarikatların kardeşlik, dayanışma, güven, müsamaha, serbest düşünce, edebiyat ve musiki gibi alanlarda Türk geleneklerini muhafaza ederek devamlılıklarını sağladıklarını belirtmektedir. [19] Dil mantığı, sentaksı ve felsefesi gibi unsurlarıyla geleneklerin halka mâl olmuş değişmez nitelikler taşıdığını düşünen Baltacıoğlu, tesettürü Osmanlı aydınlarının aldığı halde Türk halkının almadığı bir İslam örfü, "İslâmî örtü" şekli olarak ifade etmektedir. [20] Halbuki tesettür; şartları ve çerçevesi kaynaklarımızda etraflıca anlatılan, insan fitratına uyan, Kur'an'ın sarih ve muhkem bir emridir. [21] Yakın dönem siyaset ve düşünce tarihini incelediğimizde Osmanlıcılık, Türkçülük, İslamcılık ve Batıcılık gibi düşünce akımlarının gerek toplumda gerekse dönemin aydınları üzerinde bariz birtakım etkilerinin olduğu görülmektedir. Baltacıoğlu da önceleri modernist-milliyetçi çizgideyken 1950 sonrasında muhafazakâr-milliyetçi bir eğilim içe-

[14] Baltacıoğlu, *Büyük Tefsir*, 8-10.

[15] İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Türke Doğru* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1994), 369; Baltacıoğlu, *Yazı Sanatı*, 20.

[16] Baltacıoğlu, *Yazı Sanatı*, 4-75; Baltacıoğlu, *Türke Doğru*, 58-370; Tozlu, *İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Eğitimi Sistemi*, 47.

[17] Baltacıoğlu, *Yazı Sanatı*, 73.

[18] Baltacıoğlu, *Türke Doğru*, 59.

[19] Baltacıoğlu, *Türke Doğru*, 181.

[20] Baltacıoğlu, *Türke Doğru*, 373; Baltacıoğlu'nun editörlüğünü yaptığı "Din Yolu" dergisi de Kur'an'a göre kadın için tesettürün zaruri olmadığı, Kur'an'ın tercüme edilmesi gerektiği ve vergilerin zekât sayılabileceğini savunarak kendi düşünceleri ekseninde dinî ve İslâmî düşünceleri modern bir zemine oturtmaya çalışmaktadır. (Sitembölükbaşı, *Türkiye'de İslam'ın Yeniden İnkişafı*, 179).

[21] en-Nûr 24/31-60; el-Ahzâb 33/59.

risine girmiştir.^[22] Onun; kültür, millet, milliyet, din, dil, sanat ve edebiyat konularındaki izahatlarında bu akımların izlerini görmek mümkündür. Ona göre, yıkılış ve ahlakî değerlerdeki tahribatın büsbütün kadere bağlanması asla doğru değildir. Bu yüzden cemiyeti, milleti ve devleti oluşturan insanlar kaynağı din olan yüce bir mefkûre etrafında birleştirilmelidir. Zira din, fitrî ve toplumsal bir gerçekliktir. Bundan dolayı din konusu, softa ve yobazlara bırakılmayarak münevverlerce incelenip kontrol altında tutulmalıdır. Cemiyetin bir parçası olarak insan; her daim gelişmeli, her an yenilenmelidir.^[23] Doğru dinî bilginin öğretilmesi, toplumun aydınlatılması ve Kur'an'ın tercümesi için İlahiyat Fakültelerinin açılması gerektiği fikri de bu düşüncelerden doğmaktadır.^[24] Baltacıoğlu'nun düşünce dünyasında reformun önemli bir yeri vardır. Bu anlamda toplumun diğer kurumlarından biri olan ve insanın sosyal varlık alanının bir parçasını oluşturan dinde de reformun zaruretini iddia eden Baltacıoğlu ibadetin şekli, dili, niteliği ve düşünce yönü başlıklarında geniş kapsamlı bir rapor hazırlamıştır.^[25] Baltacıoğlu'nun dinde öngördüğü reform düşüncesini modernite rüzgarıyla küreselleşen dünyada dil alanında görememekteyiz. Mütefekkirimizin; iletişim ve etkileşimin tüm dünyada karşı konulamaz bir güçle dili de etkilemesine rağmen defaatle öz Türkçeye, Yunus Emre'nin diline, mevliddeki Türkçeye dönülmesi zaruretini dile getirmesi reform ve gelenek arasında yaşadığı paradokslardan biridir. Veyahut da bu durumun dönemin yükselen değerlerinden ulus-millet değerlerinden kaynaklandığı ifade edilebilir.^[26] Baltacıoğlu dinin hurafelerden arındırılarak sade bir dille halka anlatılması görüşündedir. Yaşadığı dönemde karşı eleştiri ve görüşler olmasına rağmen kendisinin Kur'an'ı Türkçeleştirme çabasında esas maksadı budur. Sebülürreşâd dergisinin yazın gündeminden hareketle kanaatimizce bu düşüncesinin teşekkülünde çağının Türk milliyetçiliği ideolojisi, Cumhuriyet döneminde din reformunun ulusal politika haline getirilmesi gibi umdelerin de etken rol oynadığını ifade etmek mümkündür.^[27]

[22] Kemaleddin Taş - Betül Göksoçukur, "Osmanlı Dönemi Batıcılık, İslamcılık, Türkçülük Fikir Akımları ve Din", *Dini Araştırmalar* 22/56 (Temmuz-Aralık 2019), 474-485; Ahmet İşler, "İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Din Yolu Dergisi Üzerinde Din Anlayışı", *International Social Sciences Studies Journal*, (e-ISSN:2587-1587) Vol: 6, Issue: 66), 3167.

[23] Tozlu, *İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Eğitim Sistemi*, 26-32.

[24] Aşşe Zişan Furat, "Toplumsal Kalkınma Amaçlı Yüksek Din Öğretimi: İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Yazılarından Hareketle Türk Düşüncesi Dergisinde Toplum, Din ve Dil İlişkisi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 21/1 (2001), 20-23.

[25] Hidayet Aydar, "Türklerde Anadilde İbadet Meselesi-Cumhuriyet Dönemi-", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2007), 81-82.

[26] İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, "Kur'an'ın Ana Dilimize Çevrilmesi- Kur'an Nedir?", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (1952), 33-34; Baltacıoğlu, *Büyük Tefsir*, 15.

[27] Mehmet Suat Mertoğlu, *Osmanlı'da II. Meşrutiyet Sonrası Modern Tefsir Anlayışı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 40-41.

2. İlmî Kişiliği ve Eserleri

Araştırmamızın bu başlığı altında Baltacıoğlu'nun eserlerinin basmakalıp bir metotla alfabetik isim listesini vermekten ziyade belli başlı çalışmaları üzerinden ilmi kişiliği hakkında tespit ve değerlendirmelerde bulunmaktadır. İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, müdekkik, münevver, yeniliğe açık ve üretken bir kişiliğe sahiptir. Eserlerinin çoğunda eğitim konusunu ele alan Baltacıoğlu; metot, araç, yöntem ve uygulama bakımından geleneksel zihniyeti eleştirmektedir. Farklı ülkeleri dolaşması, idari ve siyasi görevlerde bulunması ve muhtelif alanlardaki eserleriyle birkaç alanda mütehasıs ve meleke sahibi bir ilmi kişiliğe sahip olduğu görülmektedir. Baltacıoğlu'nun; din, felsefe, eğitim, pedagoji, sosyoloji, kültür, tiyatro, edebiyat, sanat, biyografi ve otobiyografi gibi alanlarda yüzü aşkın eseri bulunmaktadır. [28] "Din ve Hayat", "Kur'an(meal)" ve "Büyük Tefsir" adlı eserleri dinî alanda kaleme aldığı en meşhur eserleridir. Akademik inceleme ve tetkiklerimiz, özellikle pedagoji ve içtimaiyat düşünceleri üzerinde araştırmalar yapılan Baltacıoğlu'nun tefsiri ve metoduyla ilgili yeterli ve kapsamlı bir çalışma yapılmadığı kanaatini vermektedir. Yazdığı Kur'an çevirisi/meali hakkında Ercan Şen tarafından "İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu ve Kur'an Meali" adlı bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. [29] Baltacıoğlu'nun "Büyük Tefsir" adlı eserinin birinci kitabının "Allah nedir?" den oluşması, bunun dışındaki konularda tefsirin devamının geleceğine delalet etmektedir. Fakat bugüne kadar mezkûr eseri dışında tefsirle ilgili başka herhangi bir kitabına rastlanılmamıştır.

"Türklerde Yazı Sanatı" Baltacıoğlu'nun meşhur eserleri arasında yer almaktadır. Bu eserinde değindiği konulardan biri de din, dil, ahlak ve sanatın ulus ve devirleri birbirinden ayrıran sosyal bir olgu olduğudur. Aynı şekilde ona göre yazı, salt okuma aracı olan harflerin bir araya toplanmış hali değil; fiziği, anatomisi, sosyoloji ve felsefesiyle bir kültür ve medeniyetin ayrılmaz parçası olan estetik sanattır. Çünkü yazı ile toplum arasında sosyolojik bir ilişki bulunmaktadır. Dolayısıyla bunun sonucu olarak sanat ve sanatçının toplumu yansıtan bir ayna olduğu ifade edilebilir. Sosyolojik olarak değişimlerin insan üzerindeki etkisini savunan Baltacıoğlu, Rönesans ve Tanzimat gibi dönemlerdeki değer ve anlayış değişikliklerinin karakter cihetinden yazıyı ve diğer sanat türlerinden biri kabul ettiği yazı sanatını etkilediğini belirtmektedir. [30] Çünkü sosyolojik koşullar değişince olgular da değişmektedir.

Baltacıoğlu'nun eserlerinde hürriyet, istiklal ve bağımsızlık gibi düşüncelerle dağılan imparatorluklar ve parçalanmış büyük devletler sonrasında gündem olan

[28] Tozlu, *İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Eğitim Sistemi*, 211-215; Şen, *İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu ve Kur'an Meali*, 176.

[29] Bk. Şen, *İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu ve Kur'an Meali*, 8.

[30] Baltacıoğlu, *Yazı Sanatı*, 2-7-8-9-13.

millet ve milliyet kavramları da önemli bir yer edinmektedir. Kendisi “Türke Doğru” adlı eserinde bazı toplumsal değerlerin evrensel yorumu olarak düşünülebilecek gelenek realitesinin değişmezlik niteliğinin altını çizmektedir. Burada geleneği dinin farklı bir yorumu olarak görerek, gelenek değişmediği sürece milletin de değişmeyeceğini ifade etmektedir.^[31]

İyi bir araştırmacı ve çok dikkatli bir gözlemci olan Baltacıoğlu “Din ve Hayat” adlı eserinde din eğitimini içtimaiyât ve nazariyat gibi çeşitli açılardan ele alarak yaşanan dinî buhran ve çözülmenin sebepleri ve bunlardan kurtuluş yolları konusunda önemli saptamalarda bulunmaktadır. Baltacıoğlu’na göre din meselesi; nasihat, malumat ve vaat içerikli bir eğitim konusu olmaktan ziyade öncelikle bir toplum ve hayat meselesidir. İlmî metotlarla incelenmesi gereken sosyal/sosyolojik bir konudur. O yüzden din; hayatı kuşatmalı, toplumda yaşmalıdır.^[32] Baltacıoğlu; dinî çözülme neticesinde ortaya çıkan dinsizler, maddeciler, taklitçiler, felsefeciler, te’vilciler ve gelenekçiler gibi toplumsal cereyanların din anlayışlarını tetkik ederek bunların hiçbirinin dinî hayatı kurtaramadıkları sonucuna varmaktadır. Ona göre; halk, aydınlar, gençler ve toplumun diğer kesimlerinde tezahür eden dinî buhran ancak içtihat ve tekâmül anlayışıyla tedavi edilebilir. İchtihat ise hayatı ve Kur’ân’ı ilmî ve dinî bir metot yoluyla birleştirebilmektir. Çünkü din ve hayat birbirinden ayrı düşünülemez. Cemiyette dinin lüzumu inkâr edilse dahi din duygusu asla yok edilemez. Hayattan uzak bir din, din olamayacağı gibi; dinden yoksun bir toplum da gerçek bir millet olamayacaktır. Millet’in ihyası ise ancak dinin ihyasıyla mümkündür.^[33]

3. Kur’ân ve Tefsir Anlayışı

Lügat olarak keşfetmek, açıklamak, beyan etmek ve izah etmek anlamlarına gelen tefsir; terim anlamıyla da Allah’ın muradına delaleti bakımından insanın gücü ölçüsünde Kur’ân’ın nüzûlü, kıraati ve resm-i hattı gibi keyfiyetlerinden bahseden bir ilimdir.^[34] Baltacıoğlu kendine özgü yaklaşımıyla Kur’ân’ın doğru anlaşılması ve tefsirine dair kayda değer katkılarda bulunmuştur. Onun, toplumu sosyolojik bir bakış açısıyla gözlemleyerek âyetleri nasıl anladığı ve hangi bağlamlarda kullandığı önemlidir. Yazılarında sık sık din konusuna değinen Baltacıoğlu’na göre bir yönüyle de insanın şuuraltı varlığının parçasını oluşturan din, katıyetle doğru anlaşılmalıdır. Bu tespitin önemine binaen kendisi uzun soluklu bir çalışmayla ancak on iki yılda Kur’ân’ı Türkçeye çevirebilmiştir. Bununla da yetinmeyerek Kur’ân’ın tefsiri konusunda özgün bilgiler içeren eserini yazmıştır. Araştırmalarımız netice-

[31] İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Türke Doğru*, 30-32-59.

[32] Baltacıoğlu, *Din ve Hayat*, 7-21-28.

[33] Baltacıoğlu, *Din ve Hayat*, 29-35-37-48.

[34] Muhammed Abdülazîm Zûrkânî, *Menâhilü'l-İrfân fî ‘ulûmî'l-Kur’ân*, thk. Mektebetü'l-Bühûs ve'd-Dirâse (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1416/1996), 2/4-96.

sinde müellifin baştan sona Kur'an'ın her âyetini tefsir eden herhangi bir eserinin bulunmadığı anlaşılmaktadır. İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun "Büyük Tefsir" adlı eserinde ise Kur'an'ın doğru anlaşılmasına yönelik tefsiri yaklaşım örneklerine yer verildiği görülmektedir. Müellif, söz konusu tefsir eserinde on başlık altında Kur'an ve tefsir anlayışını ortaya koymaktadır. Öncelikle, "Kur'an'ı niçin tefsir etmeliyiz?" sorusunu soran müellif, bunun cevabını insanın biyolojik ve sosyolojik bir varlık olması ile yaşam biçimi ve maksadıyla izah etmektedir.^[35] Baltacıoğlu; Kur'an'ın doğru anlaşılması, sûrelerin nüzul sebeplerinin belirtilmesi, konulu tefsir yönteminin âyetleri nasıl anlaşılır kıldığına görülmüş ve tefsirler arasındaki doğru/yanlış yorumları gösterebilmek için Kur'an'ın tefsir edilmesi gerektiğini düşünmektedir.^[36] Kitabında konuları ele alış biçimi ve mantalitesinden Baltacıoğlu'nun tefsir anlayışında Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri, lügavî tefsir, konulu tefsir ve ilmî/bilimsel tefsir yaklaşımlarının etkili olduğu anlaşılmaktadır. Kendisi Kur'an'ın müspet bilim kitaplarıyla mutabakatını ve tıpkı onlar gibi sahih bilgiler içerdiğini düşünmektedir. Bu yüzden bilimsel metot ve ilmî usullerle yapılacak bir tefsirin Kur'an hakkında ileri sürülen olumsuz iddiaları da ortadan kaldıracığını düşünmektedir.^[37] Kur'an'ın asla pozitif bilimlerle çelişmeyeceğinin altını çizerek, dağların da bulutlar gibi hareket ettiğini anlatan Neml Sûresi seksen sekizinci âyetin dünyanın belirli bir yörüngede dönmekte olduğuna da işaret ettiğini belirtmesi bilimsel tefsir anlamında dikkat çeken bir durumdur. Fakat gerek burada gerekse Kur'an'ın diğer âyetlerinde astronomiden bahsedilmesinin maksadı insanlara kozmografyanın teorik bilgilerini öğretmek değil, Yüce Allah'ın uluhiyetini ispat ve insanların itikatlarını kuvvetlendirmektir.^[38]

Baltacıoğlu eserinde; M. Hamdi Yazır (öl. 1942) ve Ömer Rıza Doğrul'un (öl. 1952) Kur'an meallerine, Fahreddin er-Râzi'ye (öl. 606/1210), Beyzâvî'ye (öl. 685/1286), Hâzin'in (öl. 741/1341) *Lübâbü't-te'vil*'ine, Nesefî'nin (öl. 710/1310) *Medârikü't-tenzîl*'ine, Süyûtî'nin (öl. 911/1505) *Tefsîrü'l-celâleyn*'ine ve İsmail Feruh Efendi'nin (öl. 1840) *Tefsîrü'l-mevâkib* adlı eserine atıflar yapmaktadır.^[39]

Baltacıoğlu, "وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ/Andolsun biz insanı şekillenebilir özlü balçıktan, (şekil verilip) kurutulmuş çamurdan yarattık"^[40] mealindeki âyette ve Kur'an'ın farklı sûrelerinde bahsedilen Hz. Âdem'in yaratılması konusundan bazı hükmi istinbâtlarda bulunarak İslam dini ve Kur'an'da resim ve heykelciliğin yasaklanmadığı sonucuna varmaktadır. Kur'an'da Yüce Allah'ın Hz. Âdem'i özlü balçıktan, yoğurulabilir topraktan yarattığının anlatılması, ona biçimlerin en güze-

[35] Baltacıoğlu, *Büyük Tefsir*, 7.

[36] Baltacıoğlu, *Büyük Tefsir*, 21.

[37] Baltacıoğlu, *Büyük Tefsir*, 19-20.

[38] Baltacıoğlu, *Büyük Tefsir*, 19; Baltacıoğlu, *Din ve Hayat*, 40.

[39] Baltacıoğlu, *Büyük Tefsir*, 17-18-19-45-52-58-79-100-125-129-136-145-169-182.

[40] el-Hicr 15/26-28-33; er-Rahmân 55/14.

lini vermesi Allah'ın kendisinin de heykeltçilerin ulusunun olduğunu gösterdiğini belirtmektedir.^[41] Bu anlayış biçimi Baltacıoğlu'nun haberi bazı ifadelerden hüküm çıkarma yoluna gittiğini göstermektedir. Kimi zaman da âyetler hakkında somut bilgiler vermeksizin onlardan mülhem düşüncelerle yorumlarda bulunmaktadır. Misal, ona göre din duygusu estetik değerlerin başında gelmektedir. Kâinata varlıkların tabi olduğu yasalar bulunmaktadır. Ve her şeyin sonu Allah'a varmaktadır. Söz konusu mantık, Türk sanat eserlerinin felsefesini anlatmakla birlikte onların daima sonsuzluğu ve ululuğu yansıtmaya da neden olmaktadır.^[42] Yapılan güzel işler mâşerî vicdana katılmakta, güzelliğe verilen her ömür sonsuzluk sırrına ulaşmaktadır.^[43] Bu yaklaşım biçimi de doğrudan doğruya Kur'an'daki sünnetullah, her şeyin faniliği ve sonuçta Allah'a döneceği, asıl olanın mükafatı kalıcı olan yararlı davranış ve iyilikler olduğu konusundaki âyetleri akla getirmektedir.^[44]

Daha önce de belirttiğimiz gibi pedagojik ve sosyolojik fikirleri Baltacıoğlu'nun belirgin düşünsel özellikleri arasında yer almaktadır. Bu noktada mütefekkirimiz, Kur'anî hükümleri sosyolojik açıdan değerlendirerek Kur'an'ın evlilikte eşler arasında eşitliği öğütlediğini fakat, Arap örfüne aykırı olan bu durumun tatbik edilemediğini ifade etmektedir.^[45]

Baltacıoğlu; mevcut sosyal durumu iyi okuyabilen, gerektiği yerde eleştiri ve tenkitten asla imtina etmeyen bir karakteristik şahsiyettir.^[46] Bununla birlikte elbette doğal olarak eleştiri, karşı eleştiriyi doğurmaktadır. Bu minvalde özellikle Kur'an konusundaki düşünceleri sebebiyle İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu hakkında eleştiri mahiyetinde *Yeni Adam*, *Türk Düşüncesi* ve *Sebülürreşâd* gibi dergilerde şu makalelerin kaleme alındığı görülmektedir:

- “Tarık Raşid Carım, “Kur'an'ın Türkçe Tercümesi”, *Yeni Adam*, 1960.
- Tarık Raşid Carım, “Kuran'ın Türkçe Tercümesi”, *Türk Düşüncesi*, 1957, S. 8-9/44, s. 10-12.
- İbnüttayyar Semahaddin Cem, “Kur'an'ın Tam Tercümesi Meselesi”, *Türk*

[41] Baltacıoğlu, *Yazı Sanatı*, 13.

[42] Baltacıoğlu, *Yazı Sanatı*, 77.

[43] Baltacıoğlu, “Dine Doğru”, 6/1 (1957), 51.

[44] Konuyla ilgili âyetler için bk. el-Bakara 2/156; Al-i İmrân 3/28; el-Kehf 18/46; Meryem 19/76 en-Nûr 24/42; el-Kasas 28/88; el-Ahzâb 33/62; el-Feth 48/23; er-Rahmân 55/26.

[45] Baltacıoğlu, *Türke Doğru*, 181.

[46] Gerek diğer eserlerinde gerekse “İçtimai Mektep” adlı eserinde akli ve nazari eleştirilerini görmek mümkündür. Baltacıoğlu, onca yıllık hayatı tecrübe ve ilmi birikimiyle tedrisat sistemlerini tetkik ve tenkit ederek “şahsiyet pedagojisi” adını verdiği gerçek bir tedrisin umdelerini mezkûr eserinde ortaya koymaktadır. Bu pedagojiye uygun okula da “İçtimai mektep” adını vermektedir. (İsmail Hakkı Baltacıoğlu, *İçtimai Mektep* (Ankara: Maarif Matbaası, 1942), 12-13.

Düşüncesi, 1956, S. 5/29, s. 265-266.

- Asım Çalikoğlu, “Kur'an-ı Kerim Tercümesi”, *Yeni Adam*, 1958.
- Hasan Basri Çantay, “Kur'an'a Karşı Suikast”, *Sebilürreşâd*, 11/252, s. 17-24.
- Hasan Basri Çantay, “Baltacıoğlu ve Kur'an -1-4”, *Sebilürreşâd*, 11/256, 257, 259, 260, Kasım 1957-Ocak 1958, S. 82, 96, 100-101, 125, 130-131, 146-147; S. 257, s. 100-101; S. 259, s. 130-131; S. 260, s.146-147.
- Şekip Tunç, “Kur'an Tercümeleri ve Baltacıoğlu”, *Yeni Adam*, 1958, S. 762, s. 2-3.
- Haydar Tolun, “Kur'an Çevirmeleri”, *Yeni Adam*, 1958, S. 763, s. 5.
- Vâ-Nû, “Türkçe Kur'an”, *Yeni Adam*, 1957, S. 759, s. 7
- Vâ-Nû, “Kur'an Tefsirleri”, *Yeni Adam*, 1958, S. 760, s. 7
- Mahmut Yurter, “Kur'an Tercümeleri”, *Yeni Adam*, 1951, S. 713, s. 1.
- Hasan Ali Yücel, “Yeni Türkçe Kur'an”, *Yeni Adam*, 1957, S. 759, s. 1-2- 4-5.
- Halil Zeyrek, “Kur'an'ın Türkçeye Çevrilmesi Üzerine”, *Yeni Adam*, 1957, S. 758, s. 7.
- Ali Rıza Önder, “Kur'an Dili”, *Yeni Adam*, 1974, S. 875, s. 7.
- Cahit Ortaç, “Kur'an Çevirilerinin Karşılaştırılması”, *Yeni Adam*, 1973, S. 868, s. 7.^[47]

Kur'an tarihi araştırmaları; Mâverâünnehir ve Horasan bölgelerinde hüküm süren Sâmânîler döneminde, özellikle onuncu yüzyıldan itibaren onun anonim de olsa Farsça ve Türkçe tercümelerinin yapıldığını ortaya koymaktadır. ^[48] Kur'an tercüme tarihi yüzlerce yıl öncesine dayanmakla birlikte söz konusu makaleler; tercüme konusunda Baltacıoğlu'nun ilmî birikiminin yetersizliği, metodu ve marjinal düşünceleri gibi hususlarda oldukça sert eleştirilere tabi tutulduğunu göstermektedir. ^[49] Baltacıoğlu, yaşadığı dönem içerisinde tüm dünyada meydana

[47] Tozlu, *İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Eğitim Sistemi*, 281-295; İsmail Çalışkan, *Hasan Basri Çantay* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2017), 29-50-87.

[48] Muhammed Hamîdullah, *Kur'an-ı Kerîm Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1993), 103-107-108-117.

[49] Çalışkan, *Hasan Basri Çantay*, 50.

gelen hızlı değişim ve gelişim sürecine paralel olarak dini de kapsayan topyekûn bir aydınlanma ve muasırlaşmayı savunmaktadır. Bu yüzden de ona göre sadece Kur'andaki lafızların Türkçe karşılıkları ile yetinilmeyerek halkın anlayabileceği bir dilde Kur'an'ın tercümesi büyük bir zarurettir.^[50] Bu konuda mütefekkirimizin diğer görüşlerine dayanarak ve optimist bir niyet okumayla şunu da ifade edebiliriz ki Baltacıoğlu, tercümeyle Kur'an'ın yerine ikame olunacak alternatif bir din kitabı değil insanların ibadet ve diğer dinî ritüellerinde ana dilleriyle anlayabilecekleri bir eser düşünmektedir. Dolayısıyla Baltacıoğlu'nun Kur'an tercümesinden maksadın harfî tercüme değil, tefsiri/ma'nevî tercüme olduğunu söylemek mümkün olmaktadır. Çünkü tefsir literatüründe harfî tercüme/çeviri, bir sözün manasını diğer bir dilde, benzer bir ifadeyle aynen olduğu gibi dile getirmektir. Bu ise terkip, üslup, icâz, fesahat ve belagat gibi hususiyetleriyle edebi sözlerin zirvesinde ilahî bir kelim olan Kur'an için asla mümkün değildir.^[51] Hakeza Baltacıoğlu'nun; Türkçe ve sentaks bozukluğu, kelime ve anlama yanlışları, gereksiz katmalar ve saygısızlık başlıklarında dönemin Kur'an tercümesi müelliflerinden M. Hamdi Yazır (öl. 1942), İzmirli İsmail Hakkı (öl. 1946), Mehmet Vehbi (öl. 1949) ve Ömer Rıza Doğrul'a (öl. 1952) yönelik eleştiri örneklerinden esasında tercüme lafzından kastettiğinin genel anlamda "meal" kavramına tekabül edebileceğini ifade etmekte fayda vardır. Çünkü ona göre Kur'an'ı tercüme etmek yorumlamakla başlar. Ve her tercüme aşlında bir yorumlama faaliyetidir. Kur'an tercümelerinde tefsirin rolünün büyüklüğüne vurgu yapması da bu kanyı desteklemektedir.^[52]

Baltacıoğlu ellili yaşları sonrasında çetin bir iş olarak da nitelendirdiği Kur'an felsefesi oluşturma çabası içerisine girmiştir. Ona göre Kur'an felsefesi; Allah, varlık, insan, iyilik ve sonsuzluk gibi kavramlar hakkındaki sorulara kişilerin indî anlayışları veya müfessirlerin görüşlerinden bağımsız olarak doğrudan Kur'an metninden verilecek cevaplarla erişilebilecek olandır. İşte bu bağlamda Kur'an'ı ve dini yanlış anlayan, bilimle dinin arasını ayırmaya çalışan bilim ve din softası yarım aydınları eleştirmektedir. Ayrıca pozitif bilimlerin metodu veya parçacı ve tikel yaklaşımlarla Kur'an âyetlerinin anlaşılmasına çalışılmasını yanlış bir yöntem olarak görmektedir. Zira ona göre âyetler, Kur'an bütünlüğü içerisinde ve gerçek anlamları istikşaf edilerek objektif bir yaklaşımla tefsir edilmelidir.^[53] Pozitif bilimlerdeki septik metotla Kur'an'a yaklaşamaz; çünkü Kur'an pek çok âyetinde kendisinde hiçbir şüphenin bulunmadığını bildirerek kendisinin hak ve hakikat kaynağı olduğunu vurgulamaktadır.^[54]

[50] Furat, "Toplumsal Kalkınma Amaçlı Yüksek Din Öğretimi", 22.

[51] Mennâ b. Halîl el-Kattân, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'an* (b.y.: Mektebetü'l-Meârif, 1421/2000), 324-325; Yazır, *Hak Dini*, 1/3.

[52] Baltacıoğlu, "Kur'an'ın Ana Dilimize Çevrilmesi" 1/2 (1952), 33-38; İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "Allah", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (1954), 1; Baltacıoğlu, *Büyük Tefsir*, 17.

[53] İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "Kur'an Felsefesi Üzerine İnceleme", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (Nisan 1953), 1-5; Baltacıoğlu, "Dine Doğru", 52-53.

[54] el-Bakara 2/2-23; el-Mâide 5/84; Yûnus 10/37; er-R'ad 13/1; el-İsrâ 17/105; es-Secde 32/2; ez-Zuhrûf 43/29-30.

Baltacıoğlu felsefi bir incelemeyle Kur'an'ın ne olduğunu anlama bağlamında onun akla önem vermesi, ilahi bir buyruk olduğunu kabul etmeyenleri dahi hayrete düşürmesi, âyetlerinin inandırıcılığı, kendine özgü üslubunun âbidevî güzellikte olması gibi temel karakterlerine değinmektedir. Aynı şekilde Kur'an'ın ana dile tercümesinin metodolojisini; doğruluk, sadelik, anlaşılabilirlik, akıcılık ve ana kaynağın karakterine uygunluk gibi özelliklerle açıklamaktadır.^[55] Baltacıoğlu; tefsirin bir anlama faaliyeti olduğunu belirterek Kur'an'da açıkça beyan edilen hususlar olduğu gibi, kapalı bırakılan ve bildirilmeyen konuların da bulunduğunu ve bu anlamda Kur'an metninin karşılamadığı manaları zorla ona söyletme çabalarının yanlışlığını vurgulamaktadır.^[56] Hakeza Kur'an'daki delâleti ve manası oldukça zahir olan bazı âyetlerin uzun uzadıya tefsir edilmesini yanlış bulmaktadır.^[57] Bazı tefsir ve usul kaynaklarında yer alan *القرآن يُفسَّر بعضه بعضاً* / Kur'an'ın bir kısmı diğer kısmını tefsir eder.^[58] düsturunu benimseyen Baltacıoğlu; Kur'an tefsirinin kendisine öğrettiği birtakım gerçeklerin bulunduğunu ve Kur'an'ın kendi kendini tefsir eden bir kitap olduğunu belirtmektedir.^[59]

Baltacıoğlu Kur'an âyetlerini tefsir ederken ehâdis-i şerîfeye, sahâbe ve tâbiîn sözlerine ve diğer rivâyet malzemelerine çok nadir yer vermektedir.^[60] Kur'an'ı kahir ekseriyetle aklî deliller, bilimsel veriler, edebî ve lügavî izahlarla yorumlamaya çalışmaktadır. Bu açıdan onun tefsirinin yöntemi ve kaynakları bakımından diyyet tefsirleri kapsamında değerlendirilmesi mümkündür.^[61] Yüce Allah'ın bütün Kur'an'ı ve buyruklarını peygamberine vahyettiğini, inanmayanlara karşı onların akıllarına seslenilmesini, insanların akıllarıyla düşünerek gerçek ilah olarak Allah'ı bulabileceklerini savunması; yine tefsirinde âyetleri nakilden ziyade çoğunlukla aklî, mantıkî ve tabiî delillerle izah etmesi akılcılık noktasındaki konumunu ve bakış açısını da ortaya koymaktadır.^[62] Fakat "basîret ve besâir" terimlerine getirmiş olduğu yorumlardan söz konusu akılcılığın din ve estetik değerlerdeki metafizik gerçekleri yok sayan materyalist akılcılık değil, sorgulayıcı felsefi akılcılık olduğu ifade edilebilir.^[63]

[55] Baltacıoğlu, "Kur'an'ın Ana Dilimize Çevrilmesi" 1/2 (1952), 33-34; Baltacıoğlu, "Dine Doğru", 59.

[56] Baltacıoğlu, "Allah", 2.

[57] Baltacıoğlu, *Din ve Hayat*, 47.

[58] Muhammed Hüseyin ez-Zehabi, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (Kâhire: Mektebetü Vehbe, ts.), 2/118.

[59] Baltacıoğlu, *Büyük Tefsir*, 15.

[60] Okuma ve tetkiklerimiz esnasında sadece birkaç yerde, ki buralarda da kaynak belirtilmeksizin rivâyetlerin tamamına değil konuyla ilgisi bakımından yalnızca bir kısmına yer verildiğine rastlanmıştır. Bunlardan ilki; şeytanın soyu ve mahiyeti hakkında İbn Abbâs (öl. 68/687-88), Dahhâk (öl. 105/723) ve Kelbî'nin (öl. 146/763) görüşlerini içerirken; ikincisi de En'am Sûresi yüz üçüncü âyeti tefsirinde Allah'ın insanlar tarafından görülmesi meselesi bağlamında ehl-i sünnet, Hz. Âişe (öl. 58/678), İbn Abbâs, Abdullah b. Mes'ûd (öl. 32/652-53) ve Ebû Hüreyre'nin (ö. 58/678) görüşlerini içermektedir. Baltacıoğlu görme işinin cisimlerle ilintisi ve Yüce Allah'ın da bir cisim olmaması sebebiyle asla görülemeyeceği düşüncesindedir. (Baltacıoğlu, *Büyük Tefsir*, 63-104-125-132-168-169-171).

[61] Baltacıoğlu, *Büyük Tefsir*, 22.

[62] Baltacıoğlu, *Büyük Tefsir*, 64-67.

[63] Baltacıoğlu, *Büyük Tefsir*, 129.

4. İçtimai Tefsir ve Baltacıoğlu

Bir bütün olarak Kur'an'ın nüzûlünün en temel maksadı bireysel ve toplumsal düzeyde insanların din, inanç, ibadet, hukuk ve ahlak anlayışlarında ıslahı ve hidayeti sağlamaktır.^[64] Diğer bir ifadeyle Kur'an'ın temel gayesi insanların hidayettir. Bazı âyetlerde muttakiler, muhsinler, akıl sahipleri, insanlar ve âlemler için Kur'an'ın hidayet olduğu belirtilmektedir.^[65] Lügat anlamıyla hidayet; irşat etmek, yol göstermek, tarif etmek, erişilmesi istenilen hedefe rehberlik etmektir.^[66] Bu rehberliğin maksadında iyilik, yapılış şeklinde de incelik vardır. Hidayet, salt iyi ve güzel olan şeye talip olmaktır.^[67] Fatiha ve Nisâ sûrelerinde söz konusu hidayetin, sırât-ı müstakîm yani kendilerine nimet verilen kimselerin yolu olduğu anlatılmaktadır.^[68] Hem dinî hem de dünyevî konularda Kur'an'ın hidayet kaynağından nasiplenebilmek için öncelikle onu tedebbür etmek, anlamak, yaşamak ve anlatmak gerekmektedir. Hemen her konuda maksada erişim bakımından vasıtaların maksat haline dönüştürülmesi mantıkî hatalardan biri kabul edilmektedir. Bazı müfessirlere göre, muciz bir kelimeler olan Kur'an âyetlerindeki edebî ve lügavî izahların, ilmi tespit ve ince nüktelerin onun insanları dünya ve ahirette saadete ulaştırmasına yani hidayet fonksiyonuna takaddüm ettirilmesi Kur'an'ın asıl maksadının önündeki engellerden biridir. Bu yaklaşım ve muhtevadaki tefsirler insanları lafız ve edebî inceliklerin tahliliyle meşgul ederek Allah'ın kitabından uzaklaştıran kuru tefsirlerdir.^[69]

Kur'an'ı; İslam dünyasındaki dinî, siyasî, ekonomik ve sosyal problemleri gözeterek yorumlayan ve çağın meselelerine doğrudan Kur'an'dan ilham alarak çözümler üretmeye çalışan müfessirlerin izlediği tefsir tarzına içtimai ve sosyolojik tefsir denilmektedir.^[70] Daha önce de ifade ettiğimiz gibi müfessir, ilim adamı veya düşünürler, yaşadıkları toplum ve zamanın tesirinden kurtulamamışlardır. İçtimai

[64] İbn Âşûr, Muhammed Tâhir b. Muhammed b. Muhammed Tûnisî, *et-Tahrîr ve't-tenvîr mine't-tefsîr* (Tûnus: ed-Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1404/1984), 1/81-153; 2/134; 3/194; Mehmet Emin Maşalı, "Yakın Dönem Tefsir geleneğinde Makâsîd Merkezli Yaklaşım", *Makâsîdî Tefsîr Kur'an'ı Kerim'i Amaç ve Hikmet Eksenli Anlamak* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018), 266-273-278.

[65] el-Bakara 22-185; el-Mâide 5/16; el-En'âm 6/88; el-A'râf 7/52; el-İsrâ 17/9; en-Neml 27/2; Lokman 31/3; el-Cin 72/2.

[66] Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-Herevî, *Tehzîbü'l-luga*, thk. Muhammed 'Avvad Mur'ib (Beyrut: Daru l-hyâit-Turasi'l-Arabî, 1421/2001), 6/201; Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedânî, *Mu'cemü mekâyisil-luga*, thk. A. Muhammed Hârûn (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1399/1979), 6/42.

[67] Yazır, *Hak Dini*, 1/121.

[68] el-Fâtiha 1/6-7; en-Nisâ 4/69.

[69] Reşîd Rızâ, *Tefsîrül-Kur'ânî'l-hakim* (*Tefsîrül-Menâr*), nşr. el-Heyetü'l-Misriyetü'l-Âlme li'l-Küttâb (b.y.: y.y. 1410/1990), 1/8; Zürkânî, *Menâhilü'l-ırfân*, 2/6.

[70] Abdurrahman Çetin, "Kur'an'ı Anlamanın Önemi ve Bu Konudaki Çalışmalar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (2000), 203; Mustafa Karagöz, "Terim, İçerik ve İşlev Analizi Işığında Sosyolojik Tefsir", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, ed. Bilal Gökkrk vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010), 312.

tefsir ekolü mensupları da toplumu etkileyen güncel meseleler ekseninde Kur'an'ı yeniden yorumlamaya çalışmışlardır. Örneğin geçtiğimiz asırda, İslam dünyasının batı karşısındaki geri kalmışlığından kurtarılmasına, refahına, terakkisine; yeis, adavet, atalet, cehalet, istibdat ve bireysellik gibi toplumsal ahlakî hastalıkların teşhis ve tedavisine yönelik Kur'anî reçeteler üretildiği görülmektedir.^[71] Yine bu dönemde kimi zaman reddiyeci, kimi zaman savunmacı, kimi zaman da telif edici yaklaşımlarla gelenek ve modernite arasında bir yol aranmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.^[72] Müfessir veya alana dair hususi düşünceleri bulunan muteber ilim adamlarından gerek Cemâleddin Efgânî (öl. 1897), Muhammed Abduh (öl. 1905), Reşid Rızâ (öl. 1935), Mehmet Âkif (öl. 1936), Mustafa el-Merâgî (öl. 1945), Mûsâ Cârullah (öl. 1949), Mahmûd Şeltût (öl. 1963), Seyyid Kutub (öl. 1966) ve Mevdûdî'de (öl. 1979) gerekse Baltacıoğlu'nda dinî anlayış ve düşüncede ıslahat ve çağdaş yorumun savunusunun müşterek anlayış olduğu görülmektedir. Zira ilmi inkişaf, tekâmül ve teknolojik gelişmeler ekseninde gittikçe küreselleşen dünyamızda her ne kadar insanlar birbirleriyle birebir mülaki olmasalar da fikir ve düşünceleriyle bölgeleri, coğrafyaları, medeniyetleri ve çağları aşan bir iletişim ve etkileşim süreci yaşamaktadırlar.

İçtimaî tefsir ekolü mensupları; körü körüne taklide, isrâiliyyâta, bidat ve hurafelelere her fırsatta karşı çıkarak insanları nass/nakil üzerinde düşünmeye ve aklı kullanmaya çağırmışlardır. Bununla birlikte genellikle modern bilimlerin etkisinde kalmışlar; akıl ve nakil tenakuz ettiğinde aklı nakle tercih etme yolunu yeğlemişlerdir.^[73] Dinin yanlış algılanması veya anlaşılabilmesinden kaynaklanan toplumsal sorunların tespit edilerek Kur'an'dan çözüm önerileri üretilmesi içtimaî ve sosyolojik tefsir faaliyetinin odaklandığı temel konulardandır.^[74] Yukarıda isimlerinden bir kısmı zikrolunan içtimaî ve sosyolojik tefsir ekolü müntesiplerine göre; iddia edilenin aksine din, gelişim ve değişim önünde asla bir engel değildir.^[75] Baltacıoğlu'na göre de "Din; bilim ilerledikçe gerileyen, yerini pozitif bilgilere bırakan dipsiz inançlar birikintisi değildir. Din toplumun temel taşıdır. Çünkü bilim, teknik, eğitim, devlet gibi kurumların henüz bulunmadığı toplumlarda bile din çok kuvvetli olarak bulunmaktadır."^[76] "Din, ilerlemeye mâni olmak şöyle dursun, bizzat ilerlemeyi emreder."^[77] Bilindiği üzere Sosyoloji bilimi, içtimaî olguları inceleyerek bunların kanunlarını tespit etmeye çalışmaktadır. Sosyal olgulardan biri de dindir. Dinin nasıl bir varlık olduğu, kaynağı, tekâmülü, sosyal kurumlar arasındaki yeri ve görevine değinen Baltacıoğlu, inceleme ve inanma konusu olması yönüyle dini

[71] Said Nursi, *İçtimaî Reçeteler II* (İstanbul: Tenvir Neşriyat, 1990), 99, 129-135-136.

[72] Karagöz, "Terim, İçerik ve İşlev Analizi Işığında Sosyolojik Tefsir", 317.

[73] Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 67-80.

[74] Abdülhamit Birışık, Mehmet Suat Mertoğlu, "Tefsir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/292.

[75] Ejder Okumuş, "Toplumsal Değişme ve Din", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 8/30 (Güz 2009), 332.

[76] Baltacıoğlu, *Yazı Sanatı*, 73.

[77] Baltacıoğlu, *Din ve Hayat*, 46.

iki şekilde ele almaktadır. Din, hayatın toplumsal bir tezahürüdür. Kişi ile Allah arasında vicdani bir konudur. Dinsiz bir toplum yoktur. Kur'an'da ahlak, hukuk ve bilime dair âyetler vardır. Hikmeti ise insanı Kur'anî değerler ekseninde yaşatmak ve irade gücünü artırmaktır.^[78]

Kur'an'ın edebî özelliklerinden biri de zû vücûh olmasıdır. Bunun sonucu olarak dinî, siyasî ve ideolojik gerekçelerle her dönemin fikir ve düşünce akımları için Kur'an kendisine dayanılabilecek kuvvetli bir istinatgâh olmuştur. Bu minvalde imparatorlukların küçük devletlere bölündüğü ve yönetim sistemlerinin değiştiği bir dönemde din, toplum ve millet kavramları da Kur'anî zeminde tartışılır hale gelmiştir. Esasında Kur'an ve hadislerde, kabile ve kavim farklılıklarının insanlar için asla bir üstünlük sebebi olamayacağı anlatılmaktadır.^[79] Baltacıoğlu, insanla ilgili içtimâî konulardan milliyet ve ırk unsurlarının Allah'ın varlığını gösteren birer belge olduğunu ve Kur'an'ın diğer tabii gerçekler gibi bunlara da hakikat nazarıyla değindiğini belirtmektedir. Mezkûr kavramlar bağlamında Rûm sûresi yirmi ikinci âyeti tefsirinde milletlerin ayırıcı karakterlerinden dillerin; ırkların ayırıcı karakterlerinden de renklerin farklılığını tıpkı yer ve gökler gibi Yüce Allah'ın varlığını gösteren belgeler olarak yorumlamaktadır. Baltacıoğlu'na göre İslam dini kavmiyetçi değil, milliyetçi bir dindir. İnsanları sınamak için ayrı renk, ırk, dil ve milliyetten topluluklar halinde yaratan Yüce Allah her millete kendi diliyle konuşan bir peygamber göndermiştir.^[80]

İçtimâî tefsir ekolünün bariz niteliklerinden biri de sade bir dili ve kolay üslubu tercih etmeleridir. Dinin ana kaynağı olan Kur'an'ın anlaşılmasını içtimâî bir mesele addedip bu soruna katı ve kesin çözüm önerileri üretmeye çalışan Baltacıoğlu da Kur'an'ın toplum tarafından kolay anlaşılması ve yaşanabilmesi için ana dile tercümesini, bununla da kalmayarak tefsir edilip açıklanmasını ulvi bir görev saymıştır.

5. Konulu Tefsir ve Baltacıoğlu

Konulu tefsirin tanımı ve mahiyeti hakkında birkaç farklı görüş bulunmaktadır. Genel olarak Kur'an'daki itikâdî, amelî, ferdî veya sosyal herhangi bir konu ya da kavramı bütüncül bir yaklaşımla ele alarak onunla ilgili olduğu düşünülen âyetleri etraflıca inceleme faaliyetine konulu tefsir denilmektedir.^[81] Kur'an'ın edebî değerini gösteren özelliklerinden biri de âyet veya sûreleri arasındaki münasebet-

[78] Baltacıoğlu, "Dine Doğru", 48-50-55; Baltacıoğlu, *Din ve Hayat*, 37.

[79] el-Hucurât 49/13; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Şahîhu Müslim*, thk. M. Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâit-Turâsî'l-'Arabî, ts.), "Birr ve's-Sıla", 10.

[80] İbrâhîm 14/4; Baltacıoğlu, *Büyük Tefsir*, 48-49.

[81] Muhammed el-Gazâlî, *Nahve tefsîrin mevzû'ıyyîn li-süveri'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (Kâhire: Daru's-Şûrûk, 1420/2000), 6; Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 127-128; Şahin Güven, *Konulu Tefsir Metodu* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 45-50.

tir.^[82] Bugüne kadar anlam, lafız benzerliği ve mevzu irtibatından dolayı konulu tefsirler de kaleme alınmıştır. Konulu tefsir çalışmalarındaki araştırma süreçlerinden biri de kelimelerin lügat anlamlarıyla diğer âyetlerdeki kullanımlarının birlikte değerlendirilmesidir. Baltacıoğlu'nun, "Büyük Tefsir" adlı kitabındaki "Allah nedir? Nerededir? Sıfatları nelerdir? Onu görebilir miyiz? Ondan başka Tanrı yoktur"^[83] gibi başlıklardaki âyetleri yorumlama ve değerlendirme biçimi mütefekkirimizin konulu tefsir yaklaşımı açısından da incelenebileceğini göstermektedir. Baltacıoğlu, Kur'an âyetlerinin konularına göre tasnif edildiğinde onun bütünlük içerisinde anlaşılabilirliği düşüncesiyle sûrelerdeki; Allah, peygamber, melek, insan, cin ve kozmoloji ile ilgili pasajları bir araya getirmeye çalışarak aralarındaki münasebeti ortaya koymaktadır.^[84] Bir başka makalesinde de Kur'an'ı tarayarak onun temel konularından "Allah" kavramıyla ilgili ne kadar âyet varsa hepsini derlediği ve konularına göre bölümlere ayırdığından söz etmesi metodolojik olarak Kur'an'ın tefsiri ve anlaşılmasında konulu tefsir yöntemini benimsediğini göstermektedir.^[85]

Tefsir tarihinde Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri; başta Hz. Peygamber dönemi olmak üzere sahâbe, tâbiîn ve tebeü't-tâbiîn gibi devam eden süreçte müfessirlerin öncelikle müracaat ettikleri bir yöntem olmuştur.^[86] Bu metottan hareketle Baltacıoğlu da herhangi bir konudaki Kur'an âyetlerinin bir araya getirilerek konunun imkân ve özelliğine göre küçük bölümlere ayrılarak kendi bütünlükleri içerisinde yorumlanması gerektiğini düşünmektedir. Bu yöntemin Kur'an'ın anlaşılmasında verimli bir yaklaşım olacağını belirtmektedir. Çünkü Kur'an bir bütündür. Siyak sibak bütünlüğü Kur'an'ın doğru anlaşılması noktasında muhakkak göz önünde bulundurulmalıdır. Hemen her âyet aynı konudaki başka âyetlerle irtibatlıdır. Yasin sûresi otuz sekizinci âyet de Kur'an'ın metin içi bağlam ve konusal bütünlük özellikleri çerçevesinde kendisinden önceki ve sonraki âyetlerle bütünlük oluşturmaktadır.^[87] Hakeza Hac sûresi otuz birinci âyetin ilk kısmı kendinden önceki âyetin son kısmına bağlıdır.^[88] Hadîd sûresi on dördüncü âyet de böyledir. Öncesi ve sonrasıyla sûre bir bütün olarak anlaşılmadıkça bu âyeti doğru anlamak mümkün değildir.^[89] Baltacıoğlu; tarih boyunca Kur'an'ın Allah, peygamber, insan, melek, cennet, cehennem, iyilik ve kötülük şeklinde konularına göre incelenmediğini ifade etmek-

[82] Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Hasan b. el-Huseyn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrût: Dâru İh-yâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420), 10/110; Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdîr b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'an*, thk. M. Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Mektebetü Dâru't-Turâs, 1404/1984), 1/35-40.

[83] Baltacıoğlu, *Büyük Tefsir*, 51-61-165-176-181.

[84] Baltacıoğlu, *Büyük Tefsir*, 21.

[85] Baltacıoğlu, "Allah", 1-18.

[86] Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/31-38.

[87] Baltacıoğlu, *Büyük Tefsir*, 15-31.

[88] Baltacıoğlu, *Büyük Tefsir*, 82.

[89] Baltacıoğlu, *Büyük Tefsir*, 122.

tedir.^[90] Fakat günümüzde bu konularla ilgili tez, derleme ve diğer müstakil çalışmalar şeklinde değerlendirilebilecek pek çok eser kaleme alınmıştır.^[91]

Konulu tefsir çalışmalarında bilimsel bir yöntem olarak âyetlerle ilgili nüzül sebeplerine ve âyetler arası tenâsübe de değinilmektedir. Fakat Baltacıoğlu'nda konular ele alınırken âyetler arası münasebete sıklıkla işaret edilirken çok nadir de olsa nüzül sebebine yer verildiği görülmektedir.^[92] Hakeza bu tür çalışmalarda âyetlerde geçen kelimelerin sözlük anlamlarına ve Kur'ân bütünündeki kullanışlarına da değinilmektedir. Baltacıoğlu da aşağıdaki örnek tabloda görüldüğü üzere gerek "Büyük Tefsir" adlı eserinin tamamında gerekse eser içerisindeki özel konu başlıkları altında kronolojik veya muayyen bir sıralama olmaksızın muhtelif sûrelerden âyetlere yer vermektedir.(Tablo 1)

Baltacıoğlu bu minvalde "الجن/el-cin" kelimesinin Arapçadaki dar ve geniş anlamıyla kullanımlarına değinmektedir. Ona göre geniş anlamda cin; duyuyla hissedilemeyen melek, şeytan ve asıl cinlerin tamamıdır. Dar anlamda ise melek ve şeytanlardan ayrı olan ruhanî varlıklardır. Buna göre melekler, kendilerine emredilene yaparak yalnızca iyilik işleyen varlıklar, şeytanlar sadece kötülük işleyen varlıklar; cinler ise hem kötülük hem de iyilik yapabilme potansiyeli olan varlıklardır. Kur'ân'daki "cin" lafızları bazı âyet-i kerimelerde bütün ruhanî varlıkları ifade ederken bazılarında ise dar anlamda melek ve şeytan dışındaki ruhanî varlıklara delalet etmektedir.^[93]

Konulu tefsirin bir özelliği de Kur'ân'ın değişik sûrelerinde ele alınan aynı konunun salt bir tekrar olmadığını ortaya koymasıdır. Aynı şekilde Baltacıoğlu Yüce Allah'ın eşsiz yaratıcılığı, kendisinden başka ilah olmaması, bir tek olması, eşi benzeri bulunmaması ve çocuk edinmekten münezzeh olması konularında Kur'ân'da geçen âyetleri tasnif ederek kitap ehli veya müşriklerle ilgisi bağlamında tefsirî izahlar yapmaktadır.^[94]

[90] Baltacıoğlu, "Dine Doğru", 58.

[91] Örnek olması kabilinden bk. Muhammed el-Gazâlî, *Nazarât fi'l-Kur'ân* (Kâhire: y.y., /2005), 49; Ömer Kara, *Kur'ân'da Cennet* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996).

[92] *Büyük Tefsir* adlı eserinin tamamında sadece bir yerde olaydan bahsederek o olay akabinde Nisâ Sûresi yüz elli üçüncü âyetin indirildiğini belirtmektedir. bk. Baltacıoğlu, *Büyük Tefsir*, 173.

[93] Baltacıoğlu, *Büyük Tefsir*, 106-108.

[94] Baltacıoğlu, *Büyük Tefsir*, 75-87-90-110-156.

Tablo 1: Konu Başlıklarına Göre Süre ve Âyetlerin Dağılımı

Allah'ın eşi yoktur.	Allah'ın varlığını gösteren akıl belgeleri	Allah'ı görebilir miyiz?	Allah Nerede-dir?
Meryem 19/65-81-82-88-92 Neml 27/61-39 Cin 72/20 Enâm 6/14-161-163-71-21-24-112-100-101-56 Hûd 11/50-54 Beyyine 98/1-4-6 Tevbe 9/28-30 İsrâ 17/22-56-57-42-43-111 Rûm 30/12-13-40 Hac 22/31-71-73-12-13 Hicr 15/ 94-96-27 Şûrâ 42/11 İhlâs 112/4 Enbiyâ 21/24-21-22-98-100 Sebe' 34/27-22 Kehf 18/15-5 Fâtır 35/40-3-14 Nahl 19/20-21-72-74-57-22 Mâide 5/80-76-18-49-80-81 Zümer 39/38-4 Yûnus 10/106-68-69-34-35-66 A'râf 7/191-193-196-197 Bakara 2/107-116 Yâsin 36/74-75 Ahkaf 46/5-6-29-31 Nisâ 4/51-119 Necm 53/19-20-23 Rahmân 55/14-15 Saffât 37/158-149-157 Mü'minûn 23/91-92-57-61 Zuhrûf 43/81-17-16 Tür 52/39 Yûsuf 12/39 Câsiye 45/23 Hadid 57/14-10	Câsiye 45/3-4-5 Rahmân 55/10-13-10-12 Lokmân 31/10 Nahl 16/81-13-67-13-79-68-69 Zâriyât 51/48-49-21 Zuhrûf 43/10-12 Bakara 2/22 Fâtır 35/27-28 Şû'arâ 26/7-8-7 Mülk 67/15-19 Enbiyâ 21/32-33 Hicr 15/17 Ra'd 13/2-3 Yâsîn 36/38-40-33-34-35-71-73 Yûnus 10/6-5 Hac 22/61-63 Rûm 30/23-46-24-21-22 Enâm 6/96-95-141-99-142-98 Saffât 37/6 Hadid 57/17 Şûrâ 42/29 Furkân 25/48-49 Neml 27/61-63-67-60 Fussilet 41/39 Abese 80/24-32 Kâf 50/9-11 Ankebût 29/63 A'lâ 87/1-5 Mü'min 40/79-81-64 Mü'minûn 23/21-22 Tîn 95/4 Nûh 71/13-14 Secde 32/7 Teğabün 64/3	Enâm 6/103-104 İsrâ 17/1 Necm 53/14-18	Bakara 2/115 Vâkı'a 56/83-85 Kâf 50/16 Hadid 56/3-4

6. Lügavî Tefsir ve Baltacıoğlu

Tefsirin tarihsel gelişim sürecine bakıldığında Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (öl. 207/822), Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (öl. 209/824), İbn Kuteybe (öl. 276/889) ve Ebû İshak ez-Zeccâc'ın (ö. 311/923) çalışmalarından da anlaşılacağı üzere usul âlimlerinin de belirttiği gibi Kur'an tefsirinin öncelikle dil ve lügavî çalışmalarla başladığı anlaşılmaktadır.^[95] Bu minvalde nüzûlünden günümüze kadar Kur'an hakkında geniş bir tefsir, tercüme ve meal literatürü oluşmuştur. Bunların metot ve anlam bakımından kemale yakın olanları olduğu gibi kusurlu olanları da söz konusudur. Aynı konudaki farklı âyetlerin bir arada değerlendirilmesi Kur'an'daki kelime ve cümlelerin doğru anlamlarının tespitinde izlenebilecek önemli yaklaşımlardan biridir. Kur'an'ı doğru anlama konusunda tefsir ve yorumlamanın önemine işaret eden Baltacıoğlu filolojik tahliller ve lügat inceliklerinden hareketle Kur'an'daki bazı âyetlerin meal ve tercümelerinde hata edildiğini belirterek bu konuda misaller vermektedir. Örneğin, Yasin Sûresi'ndeki "مَشَارِبَ /meşârib"^[96] lafzının mevcut meallerde yanlış çevrildiğini, içilecek şeyler anlamında değil, "محاسن /mehasin" yani tadılacak manevi güzellik ve menfaatler manasına geldiğini iddia ederek Nahl Sûresi beş ve altıncı âyetlerden deliller getirmektedir.^[97] Aynı şekilde Elmalılı'nın (öl. 1942) "سَبْعَ سَمَاوَاتٍ /yedi kat gök" çevirisini eleştirerek buradaki "سَبْعَ /yedi" lafzının sayı değil, kesretten kinaye olduğunu yani "birbiri üstünde kat kat gökler" şeklinde çevrilmesi gerektiğini belirtmektedir.^[98] Fakat metin içi bağlam veya siyak-sibak açısından baktığımızda "مَشَارِبَ /meşârib" lafzının içilecek şeyler anlamında olması daha doğrudur. Ayrıca Zemahşerî (öl. 538/1144) ve diğer müfessirlerin ifade ettikleri gibi "مَشَارِبَ /meşârib" lafzı; kaynak, içilen yer ve yüzey anlamında "مَشْرَبَ /meşrab" kelimesinin çoğuludur ve bundan maksat hayvanların memeleridir.^[99] Baltacıoğlu'nun Kur'an âyetlerindeki lügavî inceliklere değini örneklerine "مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ /Ödül ve ceza gününün tek hâkimi"^[100] âyetindeki "مَالِكِ /mâlik" ifadesini de verebiliriz. Aslına bakılırsa kıraatlerle ilgili olan bu konuda mütefekkirimiz bahse konu ifadenin "mülkün sahibi" değil; "melik" yani padişah, ege ve hakan anlamlarında olması gerektiğini belirtmektedir.^[101] Esasen; Âsım (öl. 127/745), Kisâî (öl. 189/805), Ya'kûb (öl. 205/821) ve Halef (öl. 229/844) dışındaki kıraat imamları da elif harfi olmaksızın bu anlamı ihsas ettiren "مَلِكِ /melik" kıraati-

[95] Bk. Abdülhamit Birışık, vd., "Tefsir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/285-287.

[96] Yâsîn 36/73.

[97] Baltacıoğlu, *Büyük Tefsir*, 16-17

[98] Baltacıoğlu, *Büyük Tefsir*, 19.

[99] Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmi-zi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vil* (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407/1986), 4/28; İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrût: Dâru Sâdr, 1424/2003), 1/489; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 23/68.

[100] el-Fâtîha 1/4.

[101] Baltacıoğlu, "Kur'an'ın Ana Dilimize Çevrilmesi", 35-38.

ni tercih etmektedirler.^[102] Âyetlerin cümle yapılarındaki nahvî/sentaks inceliklere de değinen Baltacıoğlu, Al-i İmrân Sûresi on sekizinci âyetteki “قَائِمًا بِالْقِسْطِ /adaleti ayakta tutarak” ifadesinin aynı âyetteki “اللَّهُ /Allah” lafzına değil; “وَأُولُو الْعِلْمِ /ilim sahipleri” ne bağlanması gerektiğini ifade etmektedir.^[103] Hâlbuki i'râb bakımından cümle içerisinde hâl konumunda olan “قَائِمًا بِالْقِسْطِ /adaleti ayakta tutarak” ibaresinin bir iltibasa mahal oluşturulmaması nedeniyle atıflardan sonra gelmesi ve “اللَّهُ /Allah” lafzına atfedilmesinde hiçbir mahzur görünmemektedir.^[104]

Allah'ın varlığını gösteren belgeler başlığında yer ve gökler ile ilgili âyetleri bir araya getirerek tercüme hatalarına dikkatleri çekmektedir.^[105] Müлк Sûresi'ndeki “مِنْكَ/menâkib”^[106] lafzının Arapçada “omuz” anlamına geldiğini, Tefsir-i Mevâ-kib'deki “Ol Allah-ü tealâ sizin için arzı yumuşak ve münkâd kıldı ki, size anda gezmek âsan ola” şeklindeki çevirinin daha doğru olduğunu belirtmektedir.^[107]

Lügavî açıdan kelimelere verilen anlamları analiz eden Baltacıoğlu, Yüce Allah'ın esmâ-i hüsnâsından “الغَيْبُ/el-kayyûm”, “الْحَيُّ/el-hayy”, “الْبَاقِي/el-bâkî”, “الْوَارِث/el-vâris” kelimelerine dönemin müfessir, mütercim, tarihçi ve lügat yazarlarından bazılarının vermiş olduğu anlamları değerlendirerek olumlu ve olumsuz yönleriyle mukayeselerde bulunmaktadır.^[108]

SONUÇ

Buraya kadarki incelemelerimiz neticesinde hayatı, genel düşünce dünyası ve ilmî kişiliği bakımından Baltacıoğlu'nun; yaşadığı dönemin toplumsal konularına eleştirel ve hür düşünce perspektifinden yaklaşan bir mütefekkir olduğunu ifade edebiliriz. Tarihî, siyasî ve kültürel açıdan farklı dönemlere tanıklık eden Baltacıoğlu; insan, toplum ve kurumların kalkınmasında dinin ana kuvvetlerden biri olduğuna inanmaktadır. Bu nedenle de tıpkı batıda olduğu gibi ülkemizde de dinî kaynakların ana dile tercümesini önemsemektedir. Baltacıoğlu, kaleme aldığı Kur'ân tercüme ve tefsirini kendi milletine yapabileceği büyük bir hizmet olarak görmektedir. Ona göre Kur'ân'ın doğru anlaşılması, nüzul sebeplerinin ve bütünlük içerisinde konularının açıklanabilmesi için tefsir edilmesi gerekmektedir. Kur'ân çevirisi ve felsefesi de Baltacıoğlu'nun dinî ve ilmî meşguliyet alanının en önemli konularını oluşturmaktadır.

[102] Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dânî, *et-Tefsîr fî'l-kırâ'î'ti's-seb'*, thk. Otto Pretzl (Beyrût: Dâr-ru'l-Kitâbi'l-'Arabî,1404/1984), 18; Muhammed Fehd Hârûf, *el-Müeyyesser fî'l-kırâ'î'ti'l-erba'a'a'share* (Dimaşk: Dâr-ru'l-Kelimi't-Tayyib, 1420/2000), 1.

[103] Baltacıoğlu, *Büyük Tefsir*, 72-73.

[104] Bk. Muhyiddin b. Ahmed Mustafa Dervîş, *J' râbü'l-Kur'ân ve Beyânühü*, (Humus: Dâr-ru'l-İrşâd li's-Şüûni'l-Câmi'iyye, 1415/), 1/474.

[105] Baltacıoğlu, *Büyük Tefsir*, 22.

[106] el-Mülk 67/15.

[107] Baltacıoğlu, *Büyük Tefsir*, 28.

[108] Baltacıoğlu, *Büyük Tefsir*, 53-60.

Baltacıoğlu, yaşadığı dönemin şartları dikkate alındığında dinin anlaşılması noktasında toplumsal ve aktüel sorunlara çözümler üretmeye çalışmıştır. Kur'an'ın halkın anlayabileceği şekilde tercüme edilerek, genel olarak toplumun ıslahı ve çağdaş gelişmelere uyumu merkezli bir tefsir anlayışı benimsemiştir. Modernleşme ile birlikte İslam ülkeleri ve dünya müslümanlarının geri kalmaları, modernite ve teknolojik gelişmeleri izleyememeleri; diğer bazı fikir adamlarında olduğu gibi Baltacıoğlu'nda da özellikle din ve eğitim alanlarını içeren geniş kapsamlı bir reform düşüncesini gündeme getirmiştir. Müteşebbis, üretken ve yaratıcılık ruhuna sahip bireyler yetiştirmek onun eğitim felsefesinin temelini oluşturmaktadır. Bütün maarif müesseselerinin modern bir anlayışla ıslah edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Din ve milletin yükselebilmemesinin, dinî ilimlerle pozitif bilimlerin birlikte tedrisatıyla mümkün olabileceği kanaatindedir.

Çağdaş ve aydın bir mütefekkir olan Baltacıoğlu; dinin sosyal ve fitri bir olgu olduğunu, bu nedenle de dinsiz bir toplumun bulunamayacağını düşünmektedir. Bu yüzden ona göre dinin öğrenilmesi, dil ve sanatın öğrenilmesinden daha önemlidir. Baltacıoğlu yazılarında toplum, millet, kültür, medeniyet, gelenek, görenek ve kalkınma gibi genel kavramlar altında içtimaî konuları ele almaktadır. Bu durum da onun Kur'anî düşünce ve tefsir anlayışının ekseriyetle sosyolojik temellere dayanmasını sağlamıştır. Din, eğitim, içtimaiyât, sanat ve felsefe çalışmaları kendisinin tefsir anlayışına da yansımaktadır. Bu yansıma alanları ile yöntemi ve metodolojisi bakımından onu birkaç farklı tefsir ekolü arasında değerlendirmek mümkündür. Baltacıoğlu, mushaf veya nüzûl sırasını esas alan şümüllü bir tefsir kaleme almamıştır. Araştırmamızın tamamından anlaşılacağı gibi sadece Kur'an'ın doğru anlaşılmasına yönelik tefsirî öneri ve örneklemelerde bulunmuştur. Kısacası dinin ve dinî kaynakların toplum tarafından doğru anlaşılması bağlamında imparatorluk ve saltanattan devlet ve cumhuriyete geçiş döneminde Kur'an ve onun tefsirine yönelik kendine özgü çözüm önerileri sunması çalışmamızı ve mütefekkirimizi dikkate değer kılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aydar, Hidayet. "Türklerde Anadilde İbadet Meselesi-Cumhuriyet Dönemi". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/15 (2007), 71-107.
- Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı. *İçtimai Mektep*. Ankara: Maarif Matbaası, 1942.
- Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı. "Kur'an'ın Ana Dilimize Çevrilmesi-Kur'an Nedir?". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (1952), 33-45.
- Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı. "Kur'an Felsefesi Üzerine İnceleme". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (1953), 1-5.
- Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı. "Allah". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (1954), 1-18.
- Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı. *Kur'an(meal)*. Ankara: Yıldız Matbaacılık ve Gazetecilik, 1957.
- Baltacıoğlu, İsmail Hakkı. "Dine Doğru". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (1957), 44-59.
- Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı. *Büyük Tefsir*. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1961.
- Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı. *Türklerde Yazı Sanatı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993.
- Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı. *Türke Doğru*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1994.
- Baltacıoğlu, İsmail Hakkı. *Din ve Hayat*. çev. Abdullah Özbek. Konya: Esra Yayınları, 1996.

- Bayraktar, Mehmet Faruk. "İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/35-38. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Birşık, Abdülhamit, vd. "Tefsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/281-294. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 1996.
- Çalışkan, İsmail. *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım, 2016.
- Çalışkan, İsmail. *Hasan Basri Çantay*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Çetin, Abdurrahman. "Kur'an'ı Anlamanın Önemi ve Bu Konudaki Çalışmalar". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (2000), 193-211.
- Dâni, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân. *et-Teysîr fi'l-kırâ'îti's-seb'*. thk. Otto Pretzl. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 2. Basım, 1404/1984.
- Derviş, Muhyiddin b. Ahmed Mustafa. *İ'râbü'l-Kur'ân ve Beyânüh* 10 Cilt. Humus: Dâru'l-İrşâd li's-Şüûni'l-Câmi'iyye, 4. Basım, 1415/1994.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî. *Tehzîbü'l-luga*. thk. Muhammed 'Avvad Mur'ib. 8 Cilt. Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-'Arabî, 1421/2001.
- Furat, Ayşe Zişan. "Toplumsal Kalkınma Amaçlı Yüksek Din Öğretimi: İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Yazılarında Hareketle Türk Düşüncesi Dergisinde Toplum, Din ve Dil İlişkisi". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 21/1 (2001), 1-30. <https://doi.org/10.33415/daad.851240>
- Gazâlî, Muhammed. *Nahve tefsîrin mevzû'iyin li-süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kâhire: Daru's-Şurûk, 4. Basım, 1420/2000.
- Gazâlî, Muhammed. *Nazarât fi'l-Kur'ân*. Kâhire: y.y., 6. Basım, 1425/2005.
- Güven, Şahin. *Konulu Tefsir Metodu*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- Hamîdullah, Muhammed. *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1993.
- Hârûf, Muhammed Fehd. *el-Müeyesser fi'l-kırââtî'l-erba'a 'aşare*. Dimaşk: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib. 1420/2000.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir b. Muhammed b. Muhammed Tâhir et-Tûnisî. *et-Tahrîr ve't-tenvîr mine't-tefsîr*. 30 Cilt. Tûnus: ed-Dâru't-Tûnusîyye li'n-Neşr. 1404/1984.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdr, 3. Basım, 1424/2003.
- İşler, Ahmet. "İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Din Yolu Dergisi Özelinde Din Anlayışı". *International Social Sciences Studies Journal*. (e-ISSN:2587-1587) 6/66 (2020), 3166-3173.
- Kara, Ömer. *Kur'an'da Cennet*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an-ı Kerim Meâlî*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Karagöz, Mustafa. "Terim, İçerik ve İşlev Analizi Işığında Sosyolojik Tefsir". *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*. ed. Bilal Gökkır vd. 306-338. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi Yayınları, 2010.
- Kattân, Mennâ' b. Halîl. *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. b.y.: Mektebetü'l-Meârif, 1421/2000.
- Maşalı, Mehmet Emin. "Yakın Dönem Tefsir geleneğinde Makâsîd Merkezli Yaklaşım". *Makâsîdî Tefsir Kur'an'ı Kerim'i Amaç ve Hikmet Ekseni Anlamak*. 261-278. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018.
- Mertoğlu, Mehmet Suat. *Osmanlı'da II. Meşrutiyet Sonrası Modern Tefsir Anlayışı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn b. Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. thk. M. Fuâd Abdulbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İh-yâi't-Turâsî'l-'Arabî, ts.
- Nursî, Said. *İçtimai Reçeteler II*. İstanbul: Tenvir Neşriyat, 1990.
- Okumuş, Ejder. "Toplumsal Değişme ve Din". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 8/30 (2009), 323-347.
- Öztürk, Mustafa. "Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-t'evîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/292. TDV Yayınları, 2003.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Hasan b. el-Huseyn. *Mefâthu'l-gayb*. 30 Cilt. Beyrût: Dâru İh-yâi't-Türâsî'l-'Arabî, 3. Basım, 1420/1999.
- Râzî, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni el-Hemedânî. *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1399/1979.
- Rızâ, Reşîd. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-hakîm* (Tefsîrü'l-Menâr). 12 Cilt. nşr. el-Heyetü'l-Misriyetü'l-Âmme li'l-Küttâb, b.y.: y.y., 1410/1990.
- Sitembölükbaşı, Şaban. *Türkiye'de İslam'ın Yeniden İnkişafı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

- Şen, Ercan. *İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu ve Kur'ân Meali*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Şimşek, M. Said. *Günümüz Tefsir Problemleri*. Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 9. Basım, 2008.
- Taş, Kemaleddin - Göksüçukur, Betül. "Osmanlı Dönemi Batıcılık, İslamcılık, Türkçülük Fikir Akımları ve Din". *Dini Araştırmalar* 22/56 (2019), 463-488.
- Tozlu, Necmettin. *İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Eğitim Sistemi Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Zehraevyn Yayınları, ts.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 3 Cilt. Kâhire: Mektebetü Vehbe, ts.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf' an hakâ' iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te' vil*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 3. Basım, 1407/1986.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü Dâru't-Turâs, 1404/1984.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Mektebetü'l-Bühûs ve'd-Dirâse. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1416/1996.

